

УДК 930.1+930.2 (477) (092)

Брайчевський С. М.

ІМПЛІКАТИВНА ФІЛОСОФІЯ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Статтю присвячено світоглядній системі Михайла Брайчевського, яку він називав «імплікативною філософією». Описуються основні компоненти цієї системи та їхні загальні характеристики.

Вступ

Кожний вчений має свої власні філософські погляди. Психологічний стан постійного вирішування інтелектуальних проблем, хоч би якої галузі вони стосувалися, стимулює пошук відповідей на «вічні» питання, бажання зрозуміти, що являє собою світ, в якому він живе. Але такі погляди рідко бувають оригінальними і майже ніколи - систематизованими. Лише небагатьом вдається побудувати цілісний комплекс уявлень та ідей, що могли б становити окремий інтерес з погляду філософії в повному розумінні слова. Саме до таких мислителів належав Михайло Брайчевський, хоча далеко не всі це знали. На жаль, він майже не залишив друкованих матеріалів, які містили виклад його ідей в явному вигляді. Важко сказати, чим це було викликано. Можливо, просто не встиг. Залишилися окремі думки, натяки на досить розвинену світоглядну систему, яку сам він називав імплікативною філософією [1], та ще спогади тих, кому довелося спілкуватися з ним у неформальних стосунках.

Мета пропонованої доповіді полягає в спробі, наскільки це можливо, відтворити світоглядні погляди М. Брайчевського. Зміст доповіді ґрунтується переважно на численних розмовах автора з М. Брайчевським, які, при всій своїй спонтанності та фрагментарності, все ж дають можливість окреслити загальні контури його світогляду.

У доповіді не ставиться завдання побудови філософської системи в традиційному розумінні - для цього знадобилися б ширші та ґрунтовніші матеріали. Скоріше йдеться про початкову систематизацію досить вузького комплексу базових ідей, необхідних для розуміння загального змісту. Відпо-

відно до характеру цих ідей ми обмежимося питаннями гносеології і частково онтології. Звичайно, М. Брайчевський мав досить розвинені погляди і щодо етики та естетики, але це мало б становити предмет окремого дослідження.

Оскільки йдеться виключно про погляди Михайла Брайчевського (і аж ніяк не автора доповіді), вона містить лише посилання на доступні опубліковані його висловлювання.

Історико-філософський фон

Інтелектуальні досягнення ніколи не робляться на порожньому місці, особливо коли йдеться про глибоко освічену людину, яка активно володіє великим обсягом різноманітних знань. Тому важливо уявляти собі, в якому контексті вона формувала свою власну картину світу.

Михайло Брайчевський був яскраво вираженим представником культури ренесансного типу із властивими їй універсалізмом та прагненням ставити і розв'язувати масштабні завдання. Світ він сприймав як величну цілісність, сповнену сакрального змісту, в центрі якої стоїть Людина і пізнання якої є найвищим викликом для неї. Разом з тим провідні ідеї європейського Відродження не могли його задовольнити, оскільки він чудово усвідомлював їхню обмеженість, пов'язану з надмірним потягом до раціоналізму [2]. Він розумів, що, попри всі надбання, було втрачено якийсь надзвичайно важливий компонент світогляду. Тому М. Брайчевський потребував більш загальної, глибокої та гнучкої системи поглядів, яка до того ж органічно вписувалася б в історичний

контекст як джерело фундаментальних уявлень та продуктивної методології.

Такою системою для М. Брайчевського був неоплатонізм, який він вважав вершиною філософської думки, а Платона якщо не найвидатнішим, то, безперечно, одним із найвидатніших мислителів людства. Більше того, наскільки можна судити, наступні світоглядні системи він оцінював у першу чергу за їхнім ступенем засвоєння та творчого розвитку неоплатонічних ідей. Звичайно, його не задовольняла роль, сказати б, партикулярного послідовника-аматора. Він мав власне розуміння цих ідей, яке природним чином інтегрувало в себе і новітні інтелектуальні досягнення (в тому числі наукові, такі як, скажімо, постулат Клаузіуса або принцип додатковості Н. Бора) і при цьому не обов'язково збігалось з оригіналом. Та все ж для того, щоб зрозуміти світогляд М. Брайчевського, треба сприймати його саме в неоплатонічному контексті.

Дискретне та індискретне

Відповідно до неоплатонічної концепції вся історія Всесвіту становить еманацию світла в темряву. Самі неоплатоніки тлумачили поняття «світло» в досить специфічний спосіб, але для М. Брайчевського ця концепція була скоріше метафорою діалектичної єдності дискретного та індискретного як основи буття [3]. Адже світло з погляду сучасної фізики якнайкраще втілює ідею двоїстої природи світобудови.

Саме проблему дискретності та індискретності буття він вважав найактуальнішою, і не лише на онтологічному рівні, а й на гносеологічному, оскільки людське мислення має таку ж структуру: логіка (дискретна форма) нерозривно пов'язана з інтуїцією (індискретна форма), і разом вони становлять двоєдиний процес. Суть проблеми полягає не в тому, що існують пов'язані між собою дискретні та індискретні елементи світу, а в тому, що кожний елемент світу містить в собі те й друге.

Бінарна опозиція «дискретне-індискретне» в світогляді М. Брайчевського (зауважимо, що він, наскільки нам відомо, ніколи не вживав усталені в математиці терміни «неперервне» та «континуальне», можливо підкреслюючи тим самим особливе значення рідковживаного виразу «індискретне») мала дійсно фундаментальний, а отже й універсальний характер. Хоч би яку пару протилежностей ми взяли, завжди можлива її редукція до цієї вихідної пари. Більше того, така редукція може розглядатись як основа певної методології, що відкриває шлях (принаймні концептуально) до розуміння внутрішнього змісту кожного процесу. Таким чином, маємо цілком оригінальну онтологічну систему, причому від самого початку динамічну, в основі якої лежать досить глибокі аспекти світобудови.

У прагматичному плані діалектика дискретного та індискретного отримувала несподіваний напрямок розвитку у вигляді застосування електронно-обчислювальної техніки до вирішення інтелектуальних завдань, оскільки тут головну роль відіграє дискретизація систем, але то вже зовсім інша тема.

Інформація та ентропія

Світ, хоч би що він являв собою, є ареною боротьби двох протилежних тенденцій, пов'язаних відповідно з духовним та матеріальним аспектами буття. Перша (прогресивна, творча) зумовлює розвиток, а друга (регресивна, руйнівна) - деградацію. Цим тенденціям відповідають дві категорії, що відігравали в світогляді М. Брайчевського ключову роль: інформація та ентропія. Їхні формальні визначення не виходили за межі стандартної теорії інформації (у формулюванні К. Шеннона) [4], але інтерпретація набувала онтологічного рівня: регресія супроводжується зниженням рівня структурності, а отже зростанням ентропії, що є фундаментальним проявом матеріального аспекту буття, натомість з духовним аспектом пов'язана інформація, що протистоїть зростанню ентропії.

З іншого боку, зростання ентропії виражає тенденцію природи до рівноваги, тобто припинення будь-якого руху. Тому рух, а тим більше розвиток світу, можливий лише за наявності протилежної тенденції, спрямованої до порушення рівноваги.

Отже, ці дві категорії набувають справді фундаментального характеру. І в цьому, на наш погляд, неабияке досягнення: адже у стандартних (типових для сучасного наукового мислення) підходах поняття ентропії та інформації є нерівноцінними. Ентропію ще можна вважати фундаментальною категорією, принаймні на фізичному рівні організації світу, оскільки вона пов'язана із законом збереження енергії, до якого прихильники позитивних наук ставляться вкрай шанобливо. Але поняття інформації як таке взагалі відсутнє в існуючих теоріях світобудови! Лише у квантовій механіці його іноді вживають, і то скоріше метафорично, в дійсності маючи на увазі вплив вимірювального приладу на досліджуваний об'єкт. У філософії М. Брайчевського поняття інформації має статус, рівний статусу поняття ентропії. Дивлячись під певним кутом зору, можемо навіть припустити, що інформація є фізичною величиною з усіма відповідними наслідками. Такий погляд відкриває нові обшири для найрізноманітніших досліджень.

Але нас зараз цікавить не фізичний бік справи, а філософський, і щоб завершити тему ентропії та інформації, скажемо, що не менш важливу роль вони відіграють і на гносеологічному

рівні. Справді, маючи таку онтологічну систему, зовсім неважко дійти висновку, що пізнання, власне кажучи, є процесом сприйняття інформації. Та цікавіше інше - відповідну роль у гносеології повинна відігравати й ентропія як чинник спротиву пізнанню. І навпаки, можемо стверджувати, що пізнання в усіх його формах є засобом боротьби з ентропією, протистоянням її накопиченню.

Імовірність

Проблема ентропії тісно пов'язана з теорією імовірностей [5]: чим вищий рівень ентропії системи, тим більш вона імовірна. Отже, оскільки ентропія розглядається як фундаментальна категорія, до загальної картини обов'язково має бути включеною й імовірність, причому як на онтологічному, так і гносеологічному рівнях. Таким чином, імовірність також стає фундаментальною категорією, що співвідноситься з певними, досить специфічними аспектами буття, цілком у дусі ренесансного пробабілізму [6].

Не існує нічого певного, повністю визначеного. Світ принципово не детермінований. Чи може олівець пройти крізь газетний аркуш і не залишити дірки? Так, може, але із надзвичайно малою імовірністю (С. Лем). Імовірність - третя основна категорія в світогляді М. Брайчевського. На жаль, він не залишив строгого формулювання цього поняття. В усякому разі, воно не мало нічого спільного з частотною інтерпретацією, прийнятою в класичній теорії імовірності. Скоріше імовірність розглядалася не на онтологічному рівні як міра недетермінованості процесів, що відбуваються у світі, а на гносеологічному рівні - відносності наших знань про нього. Таким чином, існує можливість використовувати поняття імовірності стосовно одиначної події, що з математичного погляду, загалом, є некоректним.

Все, що відбувається, відбувається лише з певною імовірністю. В певних ситуаціях імовірність може дорівнювати одиниці, але це окремі випадки, що не порушують загального правила. Тому й достовірні знання суть лише окремі випадки, що, до речі, трапляються досить рідко. Ключову роль відіграє розуміння того, що сказане стосується не тільки передбачення майбутнього (чи може яблуко злетіти догори, замість того, щоб упасти?), а й дослідження минулих та поточних подій (чи злітало коли-небудь яблуко догори?). Іншими словами, саме буття набуває імовірнісної природи. Категоричні твердження, а тим більше заперечення, втрачають сенс, і не через обмеженість нашого пізнання (це становить окрему проблему), а через недетерміновану будову Всесвіту. Тому принципово неможливо знайти відповідь на запитання «Що є істина?». За певних умов істиною може бути все, і водночас - нічого.

Теорема Гьоделя

Строго кажучи, існують дві теореми Гьоделя, яким у математичній логіці (і не тільки в ній) надається особливе значення: перша стверджує, що формальні системи є неповними, а друга - що несуперечливість формальної системи не може бути доведена засобами самої цієї системи. Але їх часто об'єднують в одну теорему, як робив це і М. Брайчевський. І важко переоцінити той вплив, який вона мала на його світогляд.

Тут ми не маємо онтологічних аспектів у їхньому традиційному розумінні. Йдеться про принципіву, концептуальну обмеженість раціонального мислення як засобу пізнання істини [7]. Але причина обмеженості настільки серйозна, що фактично сягає онтологічного рівня, хоча і в зовсім нестандартний спосіб. Ми приречені жити в цьому світі, не маючи жодної можливості остаточно встановити, чим він є насправді!

На думку М. Брайчевського, з багатьох концепцій, запропонованих протягом усієї історії людства, несуперечливою, а отже і неспростовною, виявилась лише система Горґія, і то тільки через те, що вона, зрештою, нічого не стверджує (перша теза: «Нічого не існує») і являє собою, як кажуть у математиці, тривіальний розв'язок.

Те, що можливості людського розуму обмежені, а пізнання недосконале, було відомо завжди. Але тривалий час, принаймні від Арістотеля, філософи вірили в існування особливої сфери теоретичного мислення, сказати б, інтелектуального заповідника, де все перебуває під контролем і підкоряється волі дослідника. Там, в оазі чистого мислення, можливі бездоганні, абсолютні висновки, а отже і досягнення хоч окремої, та все ж остаточної істини. Цією сферою вважалися формальні системи, операції з якими цілком визначаються законами логіки, що сприймалися (і сприймаються) як єдина справді надійна основа раціонального мислення.

Теореми Гьоделя руйнують цю віру остаточно і категорично. Вони не ставлять під сумнів закони логіки, більше того, вони ґрунтуються саме на цих законах. І річ не в тому, що нам щось невідомо чи ми не здатні щось зрозуміти.

Проблема полягає в тому, що сама структура формально-логічного доведення вимагає обов'язкового доповнення вихідної системи (яка завжди є неповною) елементами, які до неї не належать. Звичайно, ми можемо впевнено оперувати підсистемами, але це не вирішує концептуальні питання, оскільки з теорем Гьоделя випливає принципова неможливість побудувати повну формальну систему, а це в свою чергу означає, що не існує способу створити раціональним шляхом завершено та несуперечливу картину світу. Точніше кажучи, створити таку картину ми, звичайно, можемо, але ніколи не дізнаємось, чи є вона істинною.

І все ж, незважаючи на сказане, логіка лишається найпотужнішим інструментальним засобом із тих, що існують у нашому розпорядженні. Просто ми повинні прийняти правила гри і відмовитися від марних спроб вирішувати проблеми, які не мають вирішення. Натомість ми можемо зайнятися тим, що нам доступне. Іншими словами, найкраще, що ми можемо зробити - це застосовувати логіку, пам'ятаючи при цьому, що система, з якою ми маємо справу, в дійсності є підсистемою, і наші результати залежатимуть від того, як ми цю підсистему доповнимо.

Імплікативна система Всесвіту

Рациональне мислення може бути піддане критиці з різних точок зору, і підсумком так чи інакше виявиться розуміння того, що достовірність будь-яких наших висновків залежить від певного набору чинників, які знаходяться поза межами сфери досліджень і тією чи іншою мірою не підлягають контролю з нашого боку.

Безперечно, ця обставина принципово обмежує наші можливості пізнання. Але, якщо подивитись під певним кутом зору, вона має зовсім інший аспект, у якому М. Брайчевський вбачав глибокий зміст. Ідеться про глобальну ідею загального взаємозв'язку в світі, що нас оточує. І ця ідея може бути сформульована в термінах імплікації.

У конструкції «якщо a , то b » ($a \rightarrow b$) можемо вбачати не лише формально-логічну операцію над двома твердженнями, а відображення універсального принципу буття: жоден елемент світобудови не є ізольованим від свого оточення, а отже абсолютно незалежним від інших елементів. Все, що існує навколо нас, занурене в певний онтологічний контекст, і пізнання не може ігнорувати вплив цього контексту. Тому в гносеологічному плані імплікація є найбільш адекватною формою теоретичного мислення. Фактично ми завжди маємо справу з імплікативними конструкціями, навіть коли це не очевидно.

Підкреслимо, що така ситуація полягає не у вадах людського розуму, а у фундаментальних властивостях будови Всесвіту, що зумовлюють існування його імплікативної системи [8], сенс якої, за М. Брайчевським, полягає у ствердженні змістової (функціональної) залежності між змінними a від b як функції від аргументу. Іншими словами, імплікація може бути однаково описана формулами « $a \rightarrow b$ » і « $b = f(a)$ ».

Таке, сказати б, функціональне розуміння імплікації формально фіксує можливість будь-якої системи перебувати в різних станах. Отже, маємо всі підстави сказати, що стану системи, яка описується деякою імплікацією, відповідає певна кількість ентропії. І навпаки: система, яка має певну кількість ентропії, може бути описана деякою імплікацією. Існують тривіальні випадки, коли система знахо-

диться у повністю визначеному стані і, відповідно, ентропія дорівнює нулю, але вони не типові для нашого світу. Як правило, ентропія відмінна від нуля, і ми маємо певну невизначеність досліджуваної ситуації, що в свою чергу призводить до розщеплення початкової проблеми на низку похідних (прикладом можуть служити антиномії І. Канта). При цьому важливо розуміти, що механізми подібного розщеплення ґрунтуються на принциповій неможливості усунути вплив на нашу систему елементів середовища, яке її оточує.

Але ситуація набуває зовсім інших обрисів, якщо ми візьмемо до уваги імовірнісну природу світу. Тоді імплікативні побудови лише відбиватимуть у людській свідомості структуру реальних процесів, що йдуть у ньому. Дійсно, наявність набору можливих станів системи означає лише те, що вона може бути знайдена в кожному з них із певною імовірністю, яка виступає мірою не ступеня нашого незнання, а потенційної здатності природи до мінливості. Водночас імовірність відіграє роль критерію, який можемо використовувати на практиці для оцінки достовірності можливих результатів.

І це, можливо, найважливіший момент, адже він приводить до кардинальної трансформації центральної проблеми. Замість того, щоб питати, чи є те чи інше твердження істинним, мусимо запитати: з якою імовірністю воно може здійснитись?

В імплікативній філософії пошук абсолютної істини перетворюється на псевдопроблему, і не тому, що завдання це не під силу людині, а тому, що світ має імовірнісну природу. Справжнє завдання полягає в коректній побудові висновків із певним чином обраних вихідних положень. Достовірність цих положень завжди буде відносною, і ми не в змозі змінити цю обставину. Але результати становитимуть найкраще інтелектуальне досягнення з усіх, доступних людині.

Закінчення

Отже, імплікативна філософія стверджує: якщо не обмежуватися тривіальним випадком конкретних фактів, що стосуються нашого безпосереднього досвіду, ми опиняємось перед принциповою невизначеністю вихідних положень, хоч би якими вони були. Все, що ми можемо сказати, має сенс лише з точністю до їхньої достовірності, а вона, взагалі кажучи, не може бути встановлена з точністю абсолютною.

З іншого боку, в нашому розпорядженні існує потужний інструментарій у вигляді логіки. Якщо вже ми в той чи інший спосіб обрали вихідні положення, то далі наші міркування можуть бути бездоганними. Можемо будувати найскладніші ланцюжки умовиводів, що завжди матимуть лише одну критичну точку - вихідну. Все, що нам потрібно, це пам'ятати, де саме вона знаходиться. Ця плата за отримані результати є високою, але не надмірною, оскільки в основі лежить імовірнісна будова світу. Кожне твердження, яке

здатний породити людський розум, заслуговує на дослідження, адже завжди існує певна імовірність того, що воно відповідає дійсності. І навпаки, хоч би яким безсумнівним здавалося нам твердження, завжди існує імовірність того, що воно є хибним, а отже має сенс дослідження наслідків його заперечення.

Імплікативна філософія пропонує якісно нову програму: центральну роль відіграє простеження найрізноманітніших висновків, яких ми можемо дійти, оперуючи з обраними в той чи інший спосіб

вихідними положеннями. Всі інтелектуальні конструкції, отримані таким чином, мають сенс і значення. Якщо не сьогодні, то, можливо, в майбутньому. М. Брайчевський часто казав: «Все може бути, навіть те, чого ніколи не було!». Для того, щоб уявлюваний нами світ у такому випадку не перекинувся з ніг на голову, ми інтелектуально повинні бути у всеозброєнні. А що як справді наступного четверга у когось олівець пройде крізь газетний аркуш, не залишивши дірки?

1. М. Брайчевський. Вступ до історичної науки.- К.: КМ Аcaademia, 1995. - С. 15.
2. Там само.- С. 5.
3. Там само- С 50.
4. Там само.- С 14.

5. Там само. - С. 12.
6. Там само. - С. 20.
7. Там само. - С. 19.
8. Там само. - С. 17.

S. M. Braychevsky

IMPLICATIVE PHILOSOPHY BY MYKHAYLO BRAYCHEVSKY

This article deals with Mykhaylo Braychevsky's Weltanschauung system, which he called an «Implicative Philosophy». Main components of this system and their general characteristics are discussed.